

НІМЕЦЬКІ ЛЕКСИЧНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ЗАКАРПАТСЬКИХ ГОВІРКАХ

Гвоздяк Ольга Михайлівна

канд. пед. наук, доц.

ДВНЗ "Ужгородський національний університет"

У статті розглянуто морфологічні та семантичні особливості німецьких лексичних запозичень в українських закарпатських говірках.

Ключові слова: міжмовні контакти, запозичення, говірка, мультиетнічний простір, семантика.

Ареальна лінгвістика (ареалогія) – розділ етнолінгвістики, який вивчає явища народної мови і традиційної матеріальної та духовної культури з погляду географії їхнього поширення.

На території мультиетнічного Закарпаття склалися особливо сприятливі умови для вивчення міжмовних контактів. Тут проживають українці, угорці, росіяни, румуни, нащадки давніх словацьких і німецьких поселенців, чехи, поляки, євреї, роми та інші національності.

Словниковий склад українських закарпатських говірок, пов'язаний з німецькими запозиченнями, є багатим, самобутнім, різноманітним і важливим, бо яскраво відображає життя населення, його культуру. Ряд публікацій вітчизняних та закордонних вчених свідчать про актуальність даної теми.

Мета цієї статті – дослідити морфологічні та семантичні особливості лексики, запозиченої із німецької мови, в українських закарпатських говірках.

Побутова лексика українських закарпатських говірок становить значний інтерес за своєю архаїчністю і специфікою, зумовленою контактуванням цих говірок із сусідніми слов'янськими і неслов'янськими говірками. Вона багата і на німецькі запозичення, які є об'єктом нашого дослідження.

Предметом розгляду цієї статті є лексичні германізми, які потрапили в українські закарпатські говірки передусім усним і частково письмовим шляхами через різні офіційні документи, армійські розпорядження, книги тощо.

Матеріалом дослідження слугує побутова лексика з німецьким етимологом в українських закарпатських говірках, отримана шляхом запису в польових умовах та із різних етимологічних словників.

Проблема міжмовних контактів має на сьогодні солідне наукове підґрунтя, однак й досі залишається актуальною. Розгляд проблеми міжмовного контактування представлений в працях багатьох вітчизняних і зарубіжних лінгвістів: У. Вайнрайха, Ю.О. Жлуктенка, С.В. Семчинського, М.П. Кочергана, В.В. Німчука, Й.О. Дзенделівського, П.М. Лизанця, Г.І. Меліки, І.В. Сабадоша, Е. Гаугена та ін.

У науковій лінгвістичній літературі поняття мовної взаємодії позначаються по-різному: змішування мов, іншомовний вплив, взаємовплив мов, схрещування мов, мовна взаємодія, мовні контакти тощо. Ми поділяємо думку С.В. Семчинського, що нині найуживанішими термінологічними сполученнями є "взаємодія мов" і "мовні контакти" [Семчинський 1988, 273]. Існує чимало визначень взаємодії мов та мовних контактів. Так, наприклад, за лінгвістичним енциклопедичним словником: мо-

вні контакти (від лат. *contactus* – дотик) – взаємодія двох чи більше мов, яка впливає на структуру і словник однієї чи багатьох з них [Лингвистический энциклопедический словарь 1990, 273]. За С.В. Семчинським, мовні контакти – це така взаємодія двох і більше мов, коли "висловлювання однією мовою включають до свого складу елементи чи відношення другої мови, або навпаки – висловлювання другою мовою включають до свого складу елементи чи відношення першої мови, а також, якщо елементи й відношення першої мови входять до системи другої мови і навпаки" [Семчинський 1988, 273].

Перші німецькі поселення на Закарпатті з'явилися вже у XII – XIII століттях. Від німецьких колоністів тих часів залишилися сліди у топонімах та антропонімах українського і угорського автохтонного населення краю. Німці, які дотепер зберегли свою мову, звичаї, традиції, поселилися на території Закарпаття у XVIII – XIX століттях. Колонізація здійснювалася різними шляхами. На подарований графському дому Шенборнів території Мукачівсько-Чинадіївської домінії, що належала Ференцу Ракоці II, поселилися вихідці із східної Франконії, південної Богемії, південної Баварії та Швабії. У верхів'ях ріки Тересви поселилися вихідці із верхньої Австрії. Німці із Східної Галичини, Угорщини утворили невеликі німецькомовні поселення на вулицях в Ужгороді, Мукачеві, Рахові та промислових виробництвах в Т.-Бистрій, Т.-Реметі, Перечині, Кобилицькій Полянці та ін. Під час переселення німці утворювали замкнуті від інших народів (українців, угорців, румунів тощо) спільності, незважаючи на те, що вони поселилися у вже раніше існуючі, але зовсім або частково покинуті жителями села [Штефуровський 1957, 206–207].

Понад століття після колонізації на Закарпатті більшість німців залишилися одномовними, і тільки опосередковано входили у контакт з місцевим українським та угорським населенням. В основному німецькі колоністи контактували з іншими етносами на торгових шляхах. По селах через обмежені релігійні, етнокультурні й господарські контакти майже не відбувалися міжетнічні шлюби. Вони могли траплятися у містах, де німецьке населення вже через 3–4 покоління асимілювалося з навколишнім міським населенням і в своєму культурному розвитку не відрізнялося помітно від культурного розвитку решти мешканців міста.

Інтенсивнішими були контакти між чоловіками різних етносів, які у пошуках заробітку працювали на графських заводах і фабриках, у солекопальнях, на лісорозробках тощо. Спільна служба в австро-угорській армії також сприяла контактуванню між чоловічим різноетнічним населенням. Із появою механічного транспорту, зокрема залізниці, коло самоізоляції етнічних груп поступово розмикалося. Значних змін у міжетнічних стосунках зазнало населення краю після приєднання Закарпаття (тоді Підкарпатської Русі) до Чехословацької Республіки у 1918 році. На цей період припадає поява й розвиток багатомовності не лише в містах, але й у сільській місцевості, серед усіх етносів і соціальних прошарків, у тому числі й серед німецького населення. Таким чином, у період Чехословацької Республіки (1918–1939 рр.) на Закарпатті коло самоізоляції народів зовсім розімкнулося. Наступив інтенсивний процес міжетнічних взаємин.

Німецькі запозичення в українських закарпатських говірках стосуються таких реалій: сільського господарства; ремісництва; будівництва; начиння та інших хат-

ніх речей; одягу, взуття, аксесуарів; кулінарії; торгівлі, грошей, міри; характеристики людей за свояцтвом, внутрішніми якостями; флори і фауни; військової справи; суспільно-політичних понять; ознак і дій.

Більшість германізмів проникли в українські закарпатські говірки усним шляхом у результаті щоденних, безпосередніх мовних контактів місцевого українського населення краю з німцями, угорцями, словаками та іншими етносами. Тому виділяємо два типи запозичень: прямі та опосередковані.

Прямі запозичення із німецької мови в українських говірках досліджуваної території пов'язані в значній мірі із службою чоловіків у австрійській армії. Наприклад: *флінта* "рушниця" (н. Flinte), *фердебунги* (арх.) "маневри" (н. Feldübungen), *урлап* "відпустка" (н. Urlaub) тощо.

Більшість німецьких запозичень потрапили сюди опосередковано, як правило, через угорську мову і належать до другого типу запозичень: *крумплі* "картопля" (н. Grundbeeren, угор. krumppli), *кнедлики* "кнедли" (н. Knödel, угор. knedli), *призлі* "паніровочні сухарі" (н. Brösel, угор. prézli), *герінг* "оселедець" (н. Hering, угор. hering), *гріз* "манна крупа" (н. Grieß, угор. gríz), *шпайз* "комора" (н. Speisekammer, угор. spájz), *балта* "сокира" (н. Beil, угор. balta); *ніна* "люлька" (н. Pfeife, угор. pipa), *мандула* "гланди" (н. Mandel, угор. mandula), *коргаз* "лікарня" (н. Kurhaus, угор. korház), *фанки* "пончик" (н. Pfannkuchen, угор. fank), *гертিকা* "лихорадка" (н. Hektik, угор. hektika), *параді(у)чки* "помідори" (н. Paradiesapfel, угор. paradicsom), *танір* "тарілка" (н. Teller, угор. tanyer), *троугер* "носильщик" (н. Träger, угор. tróger), *фланцовати* "прогулюватися" (н. flanieren, угор. flancólni), *шовтор* "дівер" (н. Schwager, угор. sougor), *госундрати* "підтяжки" (н. Hosenträger, угор. hozentrágen), *штрімфлі* "панчоха" (н. Strumpf, угор. strimfli), *шовдарь* "шинка" (н. Schinken, угор. soudar), *цангли* "кліщі" (н. Zange, угор. cangli) тощо.

Частина німецьких запозичень проникла в українські говірки Закарпаття через чеську та словацьку мови: *ди(і)ля* "підлога" (н. Diele, словц. dyla), *дротар* "дротар" (н. Draht, словц. drotar), *нудлі, нудлики* "макарони" (н. Nudeln, чеськ. nudle), *рафи* "шина" (н. Reifen, словц. raf), *шваблик* "сірники" (н. Schwefelhölzer, словц. švablik) тощо.

Зауважимо, що германізми потрапляли до українських говірок Закарпаття не тільки різними шляхами, але і в різний період.

Німецькі запозичення, які потрапили в українські говірки Закарпаття як результат безпосередніх мовних контактів українського населення Закарпаття з німецькими колоністами у переважній більшості – іменники: *мана* "карта" (н. Mappe), *шанц* "окоп, земельне укріплення" (н. Schanze), *анцуг(к)* "костюм" (н. Anzug), *шухляда* "шухляда" (н. Schublade), *штрімфлі* "носки" (Strümpfe), *біглезь* "праска" (н. Bügeleisen), *фриштук* "сніданок" (н. Frühstück), *фірганги* "занавіски" (н. Vorhang), *шляєр* "фата" (н. Schleier), *цайгер* "стрілка" (н. Zeiger), *шурц* "фартух" (н. Schurz), *шутер* "щербінь" (н. Schotter), *шифер* "шифер" (н. Schifer), *штрека* "залізниця" (н. Strecke), *ташка* "сумка, портфель" (н. Tasche), *шпайз* "комора" (н. Speisekammer), *фрайер* "наречений, залицяльник" (н. Freier) тощо.

Друге місце за кількістю запозичень з німецької мови посідають дієслова: *гра-тулювати* "вітати" (н. gratulieren), *луфтовати* "провітрювати" (н. lüften), *варто-*

вати "чекати" (н. warten), *шпаціровати* "гуляти" (н. spazieren), *райбати* "прати" (н. reiben), *вінчовати* "бажати к-н. що-небудь" (н. wünschen), *мелдовати* "повідомляти" (н. melden), *шпуровати* "заощаджувати" (н. sparen), *раховати* "рахувати" (н. rechnen), *штимовати* "пасувати, підходити" (н. stimmen), *фршиштовати* "снідати" (н. frühstücken), *гобльовати* "стругати" (н. hobeln) і т.д.

Серед німецьких лексичних запозичень прикметники та прислівники зустрічаються досить рідко, наприклад: *файний* "гарний, добрий" (н. fein), *фест* "міцний" (н. fest), *шіковний* "спритний" (н. geschickt), *фрішній* "свіжий" (н. frisch); *танц* "цілком, цілковито" (н. ganz); *фурт* "незпинний, безперервний" (н. fortwährend).

У чужому мовному середовищі німецькі лексичні запозичення, як правило, асимілюються. Асимілюючись, вони уподібнюються у більшій чи меншій мірі до морфологічних моделей відповідної частини мови.

Так, наприклад, деякі німецькі запозичені іменники чоловічого та середнього роду отримали в українських закарпатських говірках жіночий рід: *балта* "сокира" (н. das Beil), *гумка* "гумка" (н. der Gummi), *мантля* пальто (н. der Mantel), *рула* "труба" (н. das Rohr), *шуна* "сарай, навіс" (н. der Schuppen) тощо.

Нами зафіксовано, що запозичені з німецької мови іменники (переважно жіночого роду) отримали в українських закарпатських говірках суфікси жіночого роду -а, -ка: *фура* "віз, візок" (н. die Fuhre), *канта* "гличик, кухоль" (н. die Kanne), *фарба* "фарба" (н. die Farbe), *лампа* "лампа" (н. die Lampe), *будка* "будка" (н. die Bude), *ташка* "сумка" (н. die Tasche), *штрека* "залізниця" (н. die Strecke), *шалка* "чаша" (н. die Schale), *мутерка* "гайка" (н. die Mutter), *шпулька* "катушка" (н. die Spule), *балка* "балка, брус" (н. der Balken) тощо.

Значна частина запозичених іменників чоловічого і середнього (рідше жіночого) роду отримала в місцевих українських закарпатських говірках суфікси -ик, -ок: *гоблик* "струганок" (н. der Hobel), *гокерлик* "табурет" (н. der Hocker), *фурик* "візок" (н. das Fuhrwerk), *пензлик* "пензлик" (н. der Pinsel), *шнурок* "шнур" (н. die Schnur), *ганок* "коридор" (н. der Gang) тощо.

Іменники з кінцевим приголосним основи оформилися за чоловічим родом: *анцуг(к)* "костюм" (н. der Anzug), *кафель* "кахля" (н. die Kachel), *куфер* "чемодан" (н. der Koffer), *цайгер* "стрілка годинника" (н. der Zeiger), *вінкель* "косинець, кутомір" (н. der Winkel), *цуг(к)* "протяг" (н. der Zug) тощо.

Вагоме місце серед німецьких лексичних запозичень в досліджуваних закарпатських говірках посідають дієслова, які виражають конкретні дії, безпосередньо пов'язані з побутовою сферою діяльності людини, і в меншій служать для вираження абстрактних понять: *луфт(у)овати* "провітрювати" (н. lüften), *гайц(у)овати* "топити, опалювати" (н. heizen), *пуц(у)овати* "чистити" (н. putzen), *райбати* "прати" (н. reiben), *вінч(у)овати* "бажати" (wünschen), *мелд(у)овати* "повідомляти" (н. melden) тощо.

Усі запозичені дієслова вживаються як у неозначеній, так і в особовій формах. Окрім цього, деякі дієслова, відповідно до змісту, є зворотними (отримуючи відповідний суфікс -ся та префікси *про-*, *за-* і часто *ви-*). Наприклад: *пролуфт(у)оватися*, *замелд(у)оватися*, *вицуц(у)оватися* тощо.

Вид в запозичених німецьких дієсловах виражається за допомогою українських префіксів: *за-*, *пере-*, *на-*, *про-*, *під-*. Наприклад: *пуц(у)овати* – *випуц(у)овати* "чистити – вичистити" *гайц(у)овати* – *нагайц(у)овати* "топити – натопити" тощо.

Німецькі запозичені прикметники отримали в українських закарпатських говірках суфікси *-ей*, *-а*, *-оє*. Наприклад: *файний*, *файна*, *файноє* "добрий, гарний" (н. *fein*); *куртий*, *курта*, *куртоє* "короткий" (н. *kurz*), *шіковний*, *шіковна*, *шіковноє* "вправний, спритний" (н. *geschickt*) тощо.

Запозичені прислівники представлені такими формами: *фурт* "безперервно" (н. *fort*), *фертик* "готовий" (*fertig*), *фест* "міцний, твердий" (н. *fest*), *фріш* "свіжий" (н. *frisch*), які досить активно вживаються у досліджуваних говірках.

Німецькі слова, засвоюючись в українських говірках Закарпаття, зазнають і фонетичної адаптації. (Детальніше про адаптацію запозичень з німецьким етимомом в українські закарпатські говірки на фонетичному рівні див.: Ювілейний збірник на честь 80-річчя від дня народження професора Петра Лизанця. – Ужгород: БАТ "Патент", 2010; Сучасні дослідження з іноземної філології. Збірник наукових праць. Випуск 8. Відп. ред. Фабіан М.П. – Ужгород: ТзОВ "Папірус-Ф", 2010).

Німецькі лексичні запозичення зазнали у мультиетнічному просторі Закарпаття і певних семантичних змін. За С.В. Семчинським, "У галузі лексики порівняння семантичних структур двох мов не обмежується лише встановленням подібності і відмінності цих структур. При врахуванні історичних, лінгвогеографічних та інших даних порівняльна семасіологія підказує шлях семантичного розвитку слова в тій чи іншій мові, допомагає розрізнити загальнолінгвістичні, національно специфічні та інтерференційні риси в семантичній структурі слова" [Семчинський 1974, 116].

Розрізняють моносемічні та полісемічні запозичення. Під моносемічними запозиченнями розуміємо запозичені лексеми, які в німецькій мові мають тільки одне значення, тобто є моносемними. В залежності від того, які відтінки значення або розширення значення ці запозичення отримали в українських закарпатських говірках, виділяємо такі підгрупи:

1) запозичення, які повністю зберегли в українських закарпатських говірках своє первинне значення без зміщень у понятійному змісті. Сюди належить переважно термінологічна лексика та чимало слів побутової тематики: *васервага* "ватерпас" (нім. *Wasserwaage*), *цантімейтер* "сантиметр" (н. *Zentimeter*), *рашпіль* "рашпіль" (н. *Raspel*), *мутерка* "гайка" (н. *Mutter*), *гоблик* "рубанок" (н. *Hobel*), *драйфус* "триніжка" (н. *Dreifuß*), *бормашина* "бормашина" (н. *Bohrmaschine*), *фреза* "фреза" (н. *Friesen*), *бротванка* "сковорода" (н. *Bratpfanne*), *шпайз* "комора" (н. *Speisekammer*) тощо.

2) запозичення, які в німецькій мові мали декілька значень, а в українських закарпатських говірках позначають конкретний предмет або явище, тобто мають конкретизуюче значення. Йдеться, зокрема, про моносемізацію обсягу значення. Так, німецький іменник *Zug*, який у мові-джерелі має такі значення: 1. рух, перехід, переліт (*птахів*); 2. процесія, колона, взвод; 3. ключ (*птахів*), косяк (*риб*); 4. потяг; 5. струмінь (*повітря*), протяг; 6. ковток; 7. вдих, затяжка; 8. риса (*характеру, обличчя*); 9. схильність, потяг, в українські говірки Закарпаття ввійшов з одним значенням – *протяг*.

3) запозичення з узагальнюючим значенням, у яких обсяг значення в українській закарпатській говірці ширший, ніж у мові-оригіналі: *лупи* "негідник, гультвіса" (н. Lump). У досліджуваних говірках це слово отримало додаткове значення: *алкоголік; недалеко, несерйозна, легковажна людина; шпіцлик* "шпиг, провокатор" (н. Spitzel). В українських говірках Закарпаття це запозичення вживається також до учнів, що доносять вчителю.

У цій групі запозичень не йдеться про різницю між значеннями, оскільки нове значення не розвинулося стосовно основного. Відмінність полягає тільки у сфері вживання.

Проведений аналіз німецьких лексичних запозичень дозволяє констатувати, що семантика запозичених слів дуже часто не збігається з семантикою їх етимонів у мові-джерелі. Нами зафіксовано такі випадки:

1. Лексема, запозичена тільки в одному або кількох значеннях, при її широкій полісемії у німецькій мові: *гешефт* "1. справа, заняття, діяльність, бізнес; 2. угода; торговельна операція; 3. фірма, підприємство, магазин" (н. *Geschäft*). В українських закарпатських говірках запозичення *гешефт* зафіксовано тільки у першому значенні. З семи значень, властивих німецькому *Karte*, українськими закарпатськими говірками перейнято тільки два: 1. географічна карта; 2. карта (гральна).

2. Запозичена лексема розширила свою семантику, розвинувши нові значення, які відсутні у мові-джерелі: *шпіндель* "1. веретено; 2. техн. шпіндель" (н. *Spindel*). У досліджуваних говірках зафіксовано додаткове значення для позначення малого верткого хлопчика.

Розширення семантики характерне і для лексеми *шайта* "поліно" (н. *Scheit*). Зокрема, в говірці ця лексема означає також незграбну людину.

3. Запозичена лексема вживається у значенні, якого воно не має у мові-джерелі: *шпіц* "лезо, кінець, шпиль" (н. *Spitze*) у значенні "підківка на передній частині підошви взуття" (у марамороських говірках).

Зауважимо, що семантика багатозначних німецьких лексичних запозичень характеризується на досліджуваній території неоднаковими ареалами поширення. Частина проаналізованих лексем побутує тільки у населених пунктах, що знаходяться у безпосередніх контактах з німцями Закарпаття. Так, наприклад, німецьке запозичення *фрішний* (н. *frisch*) у мові-джерелі має шість значень, а в українських закарпатських говірках – чотири: 1. *свіжий, незіпсований*; 2. *свіжий, чистий*; 3. *здоровий, свіжий*; 4. *свіжий, прохолодний*. Всі чотири запозичені значення поширені на території Мукачівщини, а тільки четверте значення – на всій території.

Встановлено, що населення краю використовує частину німецьких запозичень як лексичні дублети до українських слів. Наприклад: *шалата/салат* (н. *Salate*), *тинта/чорнило* (н. *Tinte*), *аниуг(к)/костюм* (н. *Anzug*), *фріштук /сніданок* (н. *Frühstück*), *шляєр/фата* (н. *Schleier*), *куфер/чемодан* (н. *Koffer*), *вінчовати/бажати* (н. *wünschen*), *луфтовати/провітрювати* (н. *lüften*) тощо.

Отже, в українських закарпатських говірках наявний значний шар німецьких лексичних запозичень, які репрезентують найрізноманітніші сфери матеріального й культурного життя і відзначаються багатою морфологічною і лексико-семантичною варіативністю. Перспективою подальшого дослідження є вивчення їх словотвірних особливостей.

В статье рассматриваются морфологические и семантические особенности немецких лексических заимствований в украинских закарпатских говорах.

Ключевые слова: языковые контакты, заимствования, говор, семантика, полисемия.

The article deals with morphological and semantic peculiarities of German lexical borrowings in Transcarpathian dialects of Ukraine.

Key words: language contacts, borrowings, dialect, semantics, polysemy.

Література:

1. *Вайнрайх У.* Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования. – К.: Вища школа, 1979. – 261 с.
2. *Гвоздяк О.М.* Адаптація запозичень з німецьким етимомом в українські говірки Закарпаття (приголосні) // Сучасні дослідження з іноземної філології. Збірник наукових праць. Випуск 8. Відп. ред. Фабіан М.П. – Ужгород: ТЗОВ "Папірус-Ф", 2010. – С. 93–99.
3. *Гвоздяк О.М.* Фонетичне засвоєння запозичень з німецьким етимомом в українських говірках Закарпаття (голосні) // Ювілейний збірник на честь 80-річчя від дня народження професора Петра Лизанця. – Ужгород: БАТ "Патент", 2010. – С. 167–176.
4. *Жлуктенко Ю.О.* Лингвистические аспекты двуязычия. – К.: Вища школа, 1974. – 175 с.
5. *Жлуктенко Ю.О.* Мовні контакти. – К.: Вища школа, 1966. – 232 с.
6. *Кочерган М.П.* Загальне мовознавство: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. – К., 1999. – 288 с.
7. *Лингвистический энциклопедический словарь* / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 683 с.
8. *Меліка Г.І.* Регіональне поширення етнореалій у мультиетнічному просторі Закарпаття // Магічне світло імені (До 75-річчя професора П.П. Чучки): Studia Slavistica. 3.– Ужгород: Мистецька лінія, 2003. – С. 159–164.
9. *Семчинський С.В.* Загальне мовознавство. – К.: Вища шк., Головне вид-во, 1988. – 328 с.
10. *Семчинський С.В.* Семантична інтерференція мов. – К.: Вища шк., 1974. – 255 с.
11. *Штефуровський С.С.* До питання німецької колонізації і німецьких діалектів на Закарпатті в XVIII – XIX ст. // Наукові записки Ужгородського державного університету. – Ужгород, 1957. – С. 203–207.
12. *Haugen E.* The analysis of linguistic borrowing // Language 26. – 1950. – P. 210–232.
13. *Hvozdiak O.* Deutsches Lehngut in den ukrainischen Mundarten Transkarpatiens // Interethnische Beziehungen im rumänisch-ungarisch-ukrainischen Kontaktraum vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart. – Satu Mare – Tübingen, 1999. – S. 404–422.
14. *Melika G.* Die Deutschen der Transkarpatien-Ukraine. Entstehung, Entwicklung ihrer Siedlungen und Lebensweise im Multiethnischen Raum. – Marburg: Elwert Verlag, 2002. – 379 S.